

“Kitabi-Dədə Qorqud”un dilində feilin şəkilləri

İlhamə Babanlı

Bakı Dövlət Universiteti. Azərbaycan.

E-mail: babanlyilhame@gmail.com

Annotasiya. Feilin şəkil kateqoriyası Azərbaycan dilçiliyində geniş şəkildə tədqiq edilmiş və müzakirələrə səbəb olmuş sahələrdəndir. Məqalədə “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanındakı feil şəkilləri tədqiq olunmuşdur. Bu tədqiqatlarda eyni zamanda həm “feilin formaları”, həm də “feilin şəkilləri” terminindən istifadə edilmişdir. Biz son dövrlərdə daha çox ənənə halı almış “feilin şəkilləri” terminindən istifadə etməyə üstünlük verdik və feilin əmr, xəbər, arzu, vacib, lazım, şərt şəkillərini araşdırmaya cəlb etdik.

Məqalənin yazılmasında müxtəlif elmi mənbələrdən istifadə edilmişdir.

Açar sözləri: “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı, feilin şəkilləri, qrammatika, türkologiya, yazılı abidə

Məqalə tarixçəsi: göndərilib – 12.02.2021; qəbul edilib – 26.02.2021

Verb moods in the “The Book of Dada Gorgud” language

Ilhama Babanlı

Baku State University. Azerbaijan.

E-mail: babanlyilhame@gmail.com

Abstract. The article deals with the verb mood used in the language of *The Book of Dada Gorgud*. There is underlined that the category of verb mood, which is widely studied in Azerbaijani linguistics, still causes a lot of discussion today. In general, the mood of the verb in the Pro-Turk language was quite developed. This is also was shown in the example of the epos *The Book of Dada Gorgud*, where all forms of this category are manifested. Some of these forms are used within the framework of the norms of the literary language, while the other parts attract attention exclusively as dialect facts.

Keywords: “The Book of Dada Gorgud”, verb moods, research, grammar, Turkology, language, writing monument

Article history: received – 12.02.2021; accepted – 26.02.2021

Giriş / Introduction

Azərbaycan xalqının qan yaddaşının hopduğu, milli kimliyimizi, dilimizi, tariximizi, adət ənənələrimizi, mədəniyyət və etnoqrafiyamızı özündə əks etdirən “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanları elm aləminə XIX əsrin əvvəllərindən bəlli olsa da, əsərin sırf elmi tədqiqinə XX əsrin 50-ci illərindən başlanmışdır. Müxtəlif elm sahələrinin tədqiqatçıları dastanla məşğul olsalar

da, fikrimizcə, əsas ağırlıq həmişə dilçilərin üzərinə düşmüşdür. Əsası alman alimi Fon Ditslə qoyulmuş qorqudşünaslıq türk və Azərbaycan dilçilərinin əsərləri ilə daim zənginləşmişdir. Dilçilər bu möhtəşəm dastanı müxtəlif aspektdən araşdırmışlar. Xüsusilə, dastanın morfolojiyası həmişə alimlərin diqqət mərkəzində olmuşdur.

Feil nitq hissələri içərisində ən mütəhərrikidir. Türk dillərində, o cümlədən Azərbaycan dilində ən aktiv işlənmə tezliyinə malik nitq hissəsi feildir. Məhz buna görə də “Kitabi-Dədə Qorqud”dakı feillərin söz tutumunu, mənə qruplarını, quruluşca növlərini, şəkillərini tədqiqatə cəlb etmək bu gün aktualıq kəsb edir.

Feilin şəkil kateqoriyası Azərbaycan dilçiliyində geniş şəkildə tədqiq edilib işlənmiş və müzakirələrə səbəb olmuş sahələrdəndir. Feilin şəkillərinin demək olar ki, hamısı aktiv şəkildə dastanda işlənir və çox rəngarəng bir dil mənzərəsi yaradır.

Əsas hissə / Main Part

Əmr şəkli

Feilin əmr şəkli əmr, xahiş, arzu və s. anlamları ehtiva edir. Feilin bu şəkli söz kökünə şəxs şəkilçisi artırmaqla düzəlir. Burada hərəkətin icrası tək cə əmr deyil, xahiş, buyuruq, tapşırıq, öyüd əsasında baş verir. Feilin şəkillərini geniş tədqiq edən M.Rəhimovun fikrincə, “II şəxsdə bir qayda olaraq daha çox əmr, buyuruq, təkid, I şəxsdə təhrik, sövqetmə, niyyət, çağırış, III şəxsdə isə əmrlə yanaşı, alqış, arzu, qarğış çalqları qabarıq şəkildə çıxış edir” [17, s.10]. “Əmr ifadə edən hər hansı bir feil mənaca nisbətən gələcək zamanı bildirir, çünki əmr müəyyən bir işin icra olunması üçün edilir. İşin icrası isə əmrdən bir saniyə sonra başlanı biləcəyi kimi, bir il sonra da başlanı bilər” [11, s.187].

Əmr şəkli tarix boyu çoxformallığı, rəngarəngliyi ilə diqqəti çəkmişdir. Bununla bağlı M.Rəhimov yazır ki, “əgər feilin bir sıra şəkilləri (məsələn, şərt, arzu, lazım) tarix boyu əsasən bir formaya malik olaraq çoxmənalılıqdan vahid bir mənaya doğru inkişaf edib təkmilləşirsə, əmr şəkli malik olduğu mənə xüsusiyyətlərini əksər halda mühafizə edərək çoxformallıqdan vahid formaya doğru inkişaf etmiş, bu zəmin əsasında ədəbi dilimizdə təşəkkül tapmışdır” [17, s.7]. Dastan üzərində apardığımız araşdırmalar da M. Rəhimovun haqlı olduğunu göstərir.

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında əmr şəkli öz zənginliyi, formadüzəldən şəkilçilərinin müxtəlifliyi ilə seçilir. Bu şəkilçilərin bəziləri bu gün geniş işlənirsə, əksəriyyəti arxaıkləşmişdir.

I şəxsin təkində şəxs şəkilçisi *-ayın/-əyin, -ayım/-əyim*; I şəxsin cəmində şəxs şəkilçisi: *-alim/ -əlim, ayım/ -avuz /-əvüz* və s. *Yalnız oğul yollarından dönməyəyim!* [12, s.42]; *Xan babamın qatına bən varayım; Ağır xəzinə, bol*

ləşkər alayın; Azğın dinli kafirə bən varayım [12, s.42]; *Gəlin Dirsə xanı tutalım, ağ əllərin ardına bağlayalım, qıl sicim ağ boynına taqalım, alubanı kafir ellərinə yönələlim*”-deyü *Dir-sə xanı tutdılar* [12, s.43].

Göründüyü kimi, I şəxsdə paralel olaraq 2 şəkilçi işlənir *ayın,- ayım*. Akademik T.Hacıyev bununla bağlı yazmışdır: “Bu paralellik iki şərtlə bağlı ola bilər: 1. Ola bilər ki, Azərbaycan xalq dilinin əsasında duran tayfa dillərindən heç biri hələ qalib gəlməyib, hər biri özünü hiss etdirir; 2. Ola bilər ki, bu paralellərdən biri IX-XI əsrlərdə gələn türklərin dillərinin təsiridir, hələ qaynayıb-bərkiməyib” [10, s.113-116]. Biz də T.Hacıyevin bu mülahizəsini qəbul edirik.

-ayım/-əyim I şəxs əmr şəkilçisinin 1920-1937-ci illərin ədəbi-bədii əsərlərində işləndiyi müşahidə edilir. Tərcümə əsərlərində də bu forma özünü göstərir. Feilin əmr şəklinin I şəxsini ifadə edən *-ayım/-əyim* şəkilçisi xalq dilinə keçməmiş, yalnız yazılı dildə türk dilinin təsiri olaraq süni şəkildə işlənmişdir. Odur ki, 1937-ci ildən sonra artıq ədəbi dilimizdən çıxmışdır [5, s.248].

“*-ayım,-əyim* forması müasir türk dillərindən qaqauz, qumıq, tatar, türk, başqırd və s. ədəbi dilində arzu-əmr çaları yaradan qrammatik vasitə kimi sabitləşmişdir” [19, s.93]. *-ayın, -əyin* şəkilçisi isə H.Mirzəzadənin fikrinə görə, “XIX əsrə qədər öz işləkliyini mühafizə etmişdir; müasir şivələrimizdə bu şəxs şəkilçisinin qalığını görmək mümkündür” [16, s.231]. O, *-ayın, -əyin* şəkilçisinin dastan mətnində həm 1-ci şəxsin təki, həm də cəmini ifadə etdiyini bildirmişdir.

-ayın, -əyin şəkilçisi “Kitabi-Dədə Qorqud”da olduğu kimi, “Dastani-Əhməd Hərəmi”, eləcə də “Vərqa və Gülşah” əsərlərinin dilində də əmrlə yanaşı, arzu məzmunu da bildirir: *Kim*

qılayın Vərqanun ömrünü kəm; Səni bir dəxi alayın, gedəyin. Nə kim sən bana etdün, bən edəyin [19, s.94].

“Dastani-Əhməd Hərami”nin dilində də birinci şəxsin həm təkində, həm də cəmində -ayın, -əyin; -ayım, -əyim; -alım, -əlim şəkilçilərindən istifadə edilmişdir: *Səni bən dəxi alayın, gedəyin, Bana etdüyün işi bildirəyin; İzafət bən quluna ver gedəyim, Nəyə gəldi xəbərlərin sorayım; Yigit aydur ki, qızı gizləyəliəm, həramiyi yaluguz gözləyəliəm* [7, s.583].

Əlinin “Qisseyi-Yusif” poemasının dilində -ayın, -əyin birinci şəxsin təkini, avuz, -əvüz birinci şəxsin cəmini, -alım, -əlim; -ayım, -əyim şəkilçiləri isə birinci şəxsin həm təkini, həm də cəmini bildirir: *İbn Yabinni bən andan çağırayın; Qulımıza kalə qumaş almayavuz, Bu satuya hərgiz razı olmayavuz; Dilərən, buyurgıl, bən varalım, Aləm içrə qurtları bən dərəlim; İkilə-miz pütəxanəyə biz girəlim, Sənəm halın-əhvalın biz soralım; Övladımı toyanca bən görəyim; Bizlər dəxi anə bəndə olayım imdi* [7, s.519-520].

I şəxs cəminin morfoloji əlaməti olan **-alım/-əlim** - “materiallar bu şəkilçilərin bütün dövrlərdə bir səviyyədə işləndiyini göstərmir. Müasir canlı danışq dili də bunun ümumxalq dilinə dərin nüfuz etmədiyini göstərir” [16, s.229].

A.Əlizadə **-alım/-əlim** şəkilçisindən bəhs edərkən göstərmişdir ki, ümumtürk xarakterli qədim forma olan bu şəkilçinin yerində XVIII əsrdən sonra -aq/-ə forması möhkəmlənmişdir. XIX əsrdən Azərbaycan ədəbi dilində işlənməyən bu formaya sovet dövrü ədəbi dilində yəni təsadüf edilir və 1937-ci ilə qədər az da olsa, işlənir [5, s.248].

Bu mövzuda T.Hacıyev haqlı olaraq qeyd etmişdir ki, “hər qrammatik şəkilçi fəaliyyət dairəsi kiçildikdə və işləklidən çıxmağa başladığında o, izsiz-əsərsiz itmir və birdəfəlik getmir... Bədii əsərlərdə ara-sıra işlənir” [9, s.158]. Buna misal olaraq alim əmr şəklinin bir əlaməti kimi işlənmiş **-alım, -əlim** şəkilçisinin A.Səhhətin poeziya dilində işlənmə məqamlarına diqqət etmişdir: *Qalxalım, biz dəxi bir ad edəlim* “Digər tərəfdən, şəkilçi morfem öz “mənliyini” itirmiş və kök morfemdə daşlaşmışdır; yeni morfem modallıq münasibəti bildirir”. *Tutalım, çox ağıllı tacirsən* [9, s.158].

-ayın, -əyin və -alım, -əlim şəkilçilərindən Göytürk dilində arzu şəklinin şəkli əlaməti kimi bəhs edən Ə.Rəcəbli yazır: “Türkoloqların əksəriyyəti bu fikirdədir ki, həmin şəkilçilər feilin arzu şəklini düzəltməyə xidmət edir. Lakin Azərbaycan dilçilərinin fikrinə görə, -ayın, -əyin və -alım, -əlim şəkilçiləri feilin əmr şəklinin birinci şəxsinin formadüzəldən şəkilçisidir. Ə.M.Dəmirçizadə, M.A.Şirəliyev və H.İ.Mirzəzadə bu fikri xüsusi müdafiə edirlər” [13, s.131]. Biz də ənənəyə sadıq qalıb bu şəkilçilərdən əmr şəklinin əlaməti kimi bəhs etdik.

-avuz /-əvüz: “*Baq, baq! Şimdiyə dəkin Qazanın evin bilə yağma edərdik. Şimdi neçün bilə olmayavuz?*”-dedilər [12, s.109].

-avuz /-əvüz: şəkilçisi ilə bağlı Ə.Dəmirçizadə yazır: “Şəxsi kitabxanamızda olan bir sıra əl-yazması qrammatik təhlil kitablarında -avuz /-əvüz şəkilçisinə çox təsadüf olunur. Belə məlum olur ki, bu şəkilçi ümumxalq Azərbaycan dilinin ilk dövrlərində türk tayfa dillərindən birinə mənsub bir ünsür kimi işlənmiş, lakin o qədər də ümumiləşdirilməmiş və nəticədə sıradan çıxmışdır. Bu şəkilçinin müasir Azərbaycan dilinin bəzi şivələrində (Ermənistan SSR –Oxda, Davuz kəndlərində) işləndiyini 1939-cu ildə Yerevan Pedaqoji İnstitutu Azərbaycan şöbəsinin tələbələri mənə bildirdilər” [6, s.102]. Bakı dialektində -egün, -egüz şəklində bu şəkilçi ilə rastlaşırıq: *Gəlin gedəgüz, gedəgün* [18, s.199].

“Dastani-Əhməd Hərami”nin dilində I şəxsin cəmində əmr şəklinin şəkilçisi kimi -avuz, -əviz, -yavuz, -yəviz şəkilçiləri də qeydə alınmışdır: *Mübarək düğün edüb başlayavuz, Ana görə işimiz işləyəvüz* [7, s.583].

Bu şəkilçi orta əsrlərə aid yazılı abilərin dilində işlənərək, “əmr məzmunundan daha çox, təklif, məsləhət, çağırış, nəsihət, xahiş, yalvarış, dua və s. bildirir: *Ertəki məclisdən ayıdauz xə-tər* (Vərqa və Gülşah); *Sənin qatında həm yalan deyəüz* (“Hekayəti-Qisseyi-Yusif bin Yəqub”); *Mübarək düğün edib başlayauz* (“Dastani-Əhməd Hərami”) [19, s.96-97].

XVIII əsrdən etibarən Azərbaycan dilində əmr şəklinin I şəxs cəmini ifadə etmək üçün -avuz, -əvüz əvəzinə, müasir ədəbi dilin qrammatik normasına çevrilmiş -aq, -ək forması artıq geniş miqyasda işlənməyə başlayır [17, s.19].

II şəxsin tək şəkilçisi -ğıl, -gil; II şəxsin cəm şəkilçisi -ın, -in, un, -ün/-iniz/-nuz

Aslan ilə qaplana bir oğul yedirdinsə, degil maña [12, s.42]; *Qara qıyma gözlərin uyxu almış, açğıl axı* [12, s.42]; *Qalqubanı yerindən urı durğıl, yigitlərin oxşağıl, boyına alğıl, oğluna uğrağıl, yanına alub, ava çıxğıl; quş uçurub, av avlayub, oğlunu oxlayub, öldürə görgil* [12, s.41].

XVII əsrin əvvəllərinə qədər ədəbi dilimizdə -ğıl, -gil şəkilçisi normativliyini saxlamışdı. Sonrakı dövrlərdə isə şəkilçisiz forma müəyyənləşdi. “Dastani-Əhməd Hərami”nin dilində bu şəkilçi də qeydə alınmışdır: *Saqın bu razı kimsəyə deməgil, Bu sözi kimsəyə efaş eyləməgil* [7, s.584].

H.Mirzəzadə feilin əmr şəklini düzəldən -ğıl, -gil şəkilçisindən bəhs edərkən qeyd edir ki, “bu şəkilçi XVIII əsrə qədər, təxminən bütün türk dillərində müştərək olub, yazıda bir imlaya malik olmuşdur. Lakin sonralar əmr formasının tərkibindən ayrılaraq, əhəmiyyətini itirmişdir. Müasir canlı danışq dilində bunun ancaq qalığına rast gəlirik...XVIII əsrdən başlayaraq -gil, -ğıl yazı dilində tamamilə zəifləyib itir. Canlı danışq dilində olduğu kimi, yazı dilində də -gilən forması normalaşır” [16, s.227].

Bəzən II şəxsin təkində əmr şəklinin müasir dilimizdə olduğu kimi, şəkilçisiz işlənməsi də müşahidə olunur:

Sən əsən ol, anam əsən olsun! [12, s.72], Çal qılıcı, ağam Qazan, yetdim” – dedi [76, s.73] Sən bənim ünüm anla, sözüm dinlə [12, s.54] Göründüyü kimi, bu sətirlərdə II şəxsin tək, şəkilçisiz işlənməsi.

II şəxsin cəmi:

Nə dedigimi yetürün, geyünimləm mənim şahbaz atımı gətürün [12, s.54]; *Mərə, nə dedigim yetürün, Qara ayğırı gətürün!-dedi* [12, s.56]; *Adaqlusına aparın, görsün* [12, s.58]. *Bəglər, mənim dəxi haqqıma bir dua eyləy.* – Bu sətirdə əmr şəklində olan eyləyin feili səsdüşümü nəticəsində eyləy şəklin almışdır (yiŋ> ɲ) düşmüşdür.

III şəxsin tək şəkilçisi -sun, -sün; III şəxsin cəmi -sun, -sün+-lar, -lər;

Dövlətsiz şərrindən Allah saqlasun, xanım, sizi! [12, s.36]; *On otuz on yaşınız dolsun!* [12, s.36]; *Mənim anam mənim üçün qayırmasun!*

Bir ay baqsun, -Bir ayda varmazsam, iki ay baqsun!; İki ayda varmazsam, üç ay baqsun!; Üç ayda varmazsam, öldüğümü ol vaqt bilsün! [12, s.71].

Müasir Azərbaycan dilinin qrammatik xüsusiyyətlərindən bəhs edərkən M.Hüseynzadə yazır: “...dilimizdə üçüncü şəxsi ifadə etmək üçün yalnız feilin əmr şəklində xüsusi şəkli əlamətə təsadüf edilir ki, bu da əmr şəklini feilin başqa şəkillərindən fərqləndirir” [11, s.189].

Arzu şəkli

Feilin arzu şəkli ədəbi dilimizin yazılı abidələrində -a/-ə şəkilçisi vasitəsilə düzəlib, arzu, istək, gərəklik anlamlarını verir. Müasir dövrümüzə qədər öz əski formasını saxlamışdır. Bu xüsusda H.Mirzəzadəyə görə, “Feilin arzu formasının belə sabit qalmasına baxmayaraq, az da olsa, bu formanın şəkilçisində bir qədər dəqiqlik əmələ gəlmişdir. Başqa sözlə desək, -a, -ə, -ya, -yə şəkilçisində məna müvaziliyi olmuşdur. Bir yerdə arzu, istək, başqa bir yerdə şərt, daha başqa münasibətdə feilin əmr forması kimi işlənmişdir” [16, s.265].

Dastanda feilin arzu şəkli -a/-ə şəkilçisi ilə düzəlib. *Şöylə çalayım ki, günbədlə dardağan olasan*, – dedi [12, s.92]; *Qalqubanı yerimdən duram, derdim.*; *Qalın Oğuz bağlarından əhdim bozam derdim...*; *Qalın Oğuz bağları üzərinə yığılub gəl, derdim* [12, s.93];

Müasir dilimizdə feilin arzu formasını qüvvətəndirmək üçün -a, -ə, -ya, -yə şəkilçisindən başqa, feildən əvvəl gərək sözü də işlənir. Amma dastan mətnində gərək sözü vacib şəklini yaradır.

Arzu şəklinin mürəkkəbi *idi* köməkçi sözlərinin iştirakı ilə düzəlib. “Modallıq çaları yarıdan isə ədatını feilin arzu şəklinə artırmaq olmur, bu, məntiqə də mümkün deyil” [11, s.199].

Qara polad uz qılıcum dartaydım,

Ğafillicə görkli başın kəsəydim [12, s.106]

“Nolaydı, bu öləydi, birinə dəxi varaydım, umarımdan yaxşı-uyar olaydı”, -der.

-a+ imiş formantı ilə yaranan feillərə dastan mətnində təsadüf etmədik.

Vacib şəkli

“Kitabi-Dədə Qorqud”un dilində feilin vacib şəkli hərəkətin icrasının zəruriliyini bildirib, feilin təsriflənən və təsriflənməyən (məsdər) formasına **gərək** köməkçi sözünün qoşulması ilə düzəlmişdir. Beləliklə də, vaciblik, gərəklik anlayışı formalaşmışdır: Məsələn, *Qanturalı aydır: “Baba, bu sözi sən maña diməmək gərək idi”* [12, s.80].

Dilimizin Şəki, Zaqatala, Təbriz, Kəlbəcər, Oğuz şivələrində *-max* məsdər şəkilçisi + *gərək* sözünün birləşməsi ilə feilin vacib şəkli düzəlir. Məsələn, *getmax gerex* [20, s.61].

Başqırd dilində feilin infinitiv forması *-ır-ğa/-erqə/-orğa/-örqə* şəkilçilərinə *kərək* köməkçi sözünün qoşulması ilə düzəlir: *keyenerqə kərək* “geyinmək gərək” [22, s.172].

Müasir dilimizdə isə məlum olduğu kimi, vacib şəkli *-malı/-məli* şəkilçisi vasitəsilə yaranır.

“Dialekt və şivələrimizdə cümlənin xəbəri kimi işlənən vacib şəklinə çox az hallarda rast gəlirik. Vacibin vəzifəsini çox vaxt *gərək* köməkçi sözü ilə işlənən arzu şəkli görür” [18, s.272].

Bu haqda da Ə.Dəmirçizadənin fikirləri maraqlıdır: “...görünür, bu şəkilçi müəyyən qohum dilli bir xalqın və ya bir tayfanın ifadə vasitəsi olaraq sonradan daxil olmuş və tədricən yayılmış bir şəkilçidir”(6,103). E.Əzizov da məsələyə münasibət bildirmişdir: “Ümumiyyətlə, müşahidələr göstərir ki, *-malı/-məli* forması daha çox yazılı dildə işləndiyi halda, vacib şəklinin mənasını ifadə edən *gərək -a, -ə* forması danışqda daha geniş yayılmışdır” [8, s.195]. Danışq dilində *gərək +a/ə* formatının geniş yayılması onun qədimliyini göstərir.

A.Əlizadə isə qeyd etmişdir ki, “feilin vacib şəklinin morfoloji əlaməti olan *-malı/-məli* sovetləşmənin ilk günlərindən daha fəal işlənən forma olmuşdur ki, bu da yeni dövlət quruluşunun müxtəlif tədbirlərinin həyata keçirilməsinin vacibliyini göstərməklə əlaqədardır” [5, s.249].

Oğuz qrupu türk dillərinin hamısında vacib şəkli *-malı/-məli* şəkilçisi vasitəsilə düzəlir. Türk dilində: *yazmalıyım, gitməliyim*; qaqauz dilində *biz almalı, siz vermeli. Onnar vermeli*; türkmən dilində: *men qelmeli, sen okamalı* və s. [25, s.159]

E.Əzizov *-maq gərək* formasının türkmən dilində də müşahidə edildiyini və bu zaman məsdərdən sonra mənsubiyyət şəkilçisinin də qoşulduğunu göstərir: *Qalla bizim özümüzünki: onu xökman paylaşmaqımız qerek* [8, s.97].

“İş və ya hərəkətin vacibliyini, zəruriliyini ifadə etmək üçün işlənən *gərək* sözü bəzən özündən əvvəl feilin şərt forması ilə də işləyə bilər” [15, s.269].

Çünki dediy, əlbətdə varsam gərək

Aparsavuz gərək

Türkmən dilində də “Kitabi-Dədə Qorqud”da olduğu kimi, *qerek* köməkçi sözünün feilin şərt şəklinə qoşularaq işlənilməsi halları mövcuddur. *Şol kitap mende bolsa qerek* (Эта книга кажется у меня) - “Bu kitab yəqin ki, məndədir şəklində rus dilinə tərcümə edilmişdir. *Yene-de yarım saatdan televizor başlasa qerek* “Televizor, yəqin ki, yarım saatdan sonra açılacaq” (Телевизор начнет свою работу, наверное, через пол часа) [25, s.158]. Zənnimizcə, türkmən dilində işlənən bu forma “Kitabi-Dədə Qorqud”da rastlaşdığımız vacib şəklinin relikt halıdır. Göstərilən nümunələrdə də vaciblik, gərəklik anlayışı hiss olunur. Lakin həmin nümunələr feilin şərt şəkli kimi səciyyələndirilmişdir.

“Qutadqu bilik” əsərində isə feilin vacib şəkli bəzən *-ğu, -gü* şəkilçisinə *kerek* sözünün qoşulması ilə düzəlir: *tapuğçı yağılsa okıtou kerek; negüke yağılmış ayıtğu kerek* [28, s.150]. Qeyd edilənlər *gərək* köməkçi sözünün qoşulması ilə düzələn feilin vacib şəklinin işlənmə tarixiliyinin qədimliyindən soraq verir.

Lazım şəkli

Feilin lazım şəkli hərəkətin icrasının lazım olduğunu bildirir və feil kökünə *-ası* şəkilçisinin qoşulması ilə yaranır. Lazım şəklində olan feil məntiqi baxımdan gələcək zamana aid olur.

Ölməgə-yitməgə getməmişdim, yatacaq yerim genə bu xarab olasıydı; nolaydı bənim evimə bir ləhzə baqaydınız [12, s.38].

Bu sətirləri izah edən M.Rəhimov yazır: “...-ası,-əsi şəkilçisi istər Azərbaycan dilinin yazılı abidələrində, istərsə də türk dilində müstəqil şəklində, yəni heç bir yardımçı vasitə olmadan arzu-istək mənasında işlənərkən, əsasən, substantivləşməyə doğru gedən feili sifət formasında

çıxış edir. Məhz buna görədir ki, çox vaxt cümlə üzvü kimi təyinlə təyin olunarı özündə birləşdirir və substantivləşdiyi üçün isim kimi hal şəkilçisi qəbul edir” [17, s.230]. Dastan mətnində işlənmiş *xarab olasıydı* ifadəsi “xarab olası ev idi” anlamındadır. Doğrudur, burada substantivləşmə var, amma hal şəkilçisi yoxdur. Onu da qeyd edək ki, tədqiqatçı bu sətirləri feili sifət deyil, məhz feilin arzu, istək mənalı lazım şəkli kimi izah etmişdir.

Ümumilikdə, bu şəkilçinin lazım şəklini ifadə etməsi isə “Dədə Qorqud”un dili üçün səciyyəvi deyil, yəni az təsadüf edilir.

F.Zeynalov bununla bağlı yazır: “Məlum olduğu kimi, bu forma digər türk dillərində məhdud şəkildə işlənir. Bundan əlavə, oğuz qrupu dillərindən başqa, digər türk dillərində bu forma ilə yaranan analitik feillər şəxs əks etdirmir, onlar şəxssiz olurlar” [21, s.12].

Qeyd edək ki, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanından yuxarıda verdiyimiz nümunədə də şəkilçi işlənməmişdir.

H.Mirzəzadə feillərə qoşulan –ası şəkilçisindən bəhs edərkən, onu müzare zaman, feilin qəti-gələcək zamanı kimi şərh etmiş və bildirmişdir ki, XVII əsrə qədər bu şəkilçinin feili sifət şəkilçisi kimi işlənməsinə çox az, gələcək zaman şəkilçisi kimi işlənməsinə isə daha çox təsadüf edilir [14, s.261].

Şərt şəkli

Feilin şərt şəkli dastan mətnində kifayət qədər geniş yayılmışdır. Müasir dildə olduğu kimi, *-sa/-sə* şəkilçisi vasitəsilə düzəlir və bu zaman işin icrası müəyyən bir şərtə bağlanır.

Oğul daxı neyləsin baba ölib mal qalmasa, Baba malından nə faidə, başda dövlət olmasa [12, s.36]; *Qaranıu dün içində yol azsa, umu nədir?* [12, s.92]; *Ac görsəm, doyurdum, yalnızca görsəm donatdım* [12, s.42].

Bacarıq şəkli

Feilin bacarıq şəkli müasir dilimizdə *-a/-ə + bilmək* şəklində düzəlsə də, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında inkar formasını müşahidə etdik: burada *-a/-ə + bil +ma/-mə + zaman +şəxs şəkilçisi*. “Məqsədmüvafiq bir mənanı ifadə etmək üçün iki feildən istifadə edilir. Bu feillərdən biri əsas işi, digəri isə bacarıq məzmununu ifadə etməli olur” [11, s.203].

“Alam” dedi, alımadı [12, s.108]; *Əgər böylə öldürməzsən bir dürlü dəxi öldürməzsən, bəllü bilgil!* – *dedilər* [12, s.41].

Bu sətirlərdə *alımadı* dedikdə “ala bilmədi”, *öldürməzsən* dedikdə, “öldürə bilməzsən”, *yenəmədi* dedikdə, isə “yenə bilmədi” nəzərdə tutulur. Eyni zamanda açıq *ə* saiti qapalı *i* saiti ilə əvəzlənir.

H.Mirzəzadə Azərbaycan dilində tarix boyu bir qayda olaraq bacarıq formasını əmələ gətirmək üçün *bilmək* feilindən istifadə edildiyini, inkarda isə səs dəyişikliyi olduğunu (əsas feilə qoşulan *bil* feili özündən sonra inkarlıq bildirən *-ma,-mə* şəkilçisi qəbul etdikdə *m*-in geriye təmsili ilə əlaqədar olaraq *bil* sözü tamamilə itir, yəni *m* ünsürü ilə qovuşaraq yeni bir şəkil alır) göstərmişdir [3, s.273].

Sovet dövrü Azərbaycan ədəbi dili məsələlərindən bəhs edən A.Əlizadə feilin bacarıq şəkli haqqında yazırdı: “1920-1938-ci illərdə inkar formalı feillərdə şəxs şəkilçilərinin işlənməsində maraqlı bir xüsusiyyət də nəzərə çarpır. Müasir Azərbaycan dilində bir qayda olaraq əsas ilə *bil* feili birləşib *yaza bilmək, apara bilmək və s.* kimi mürəkkəb konstruksiyalarda əsasən, bacarıq, imkan mənalarda çıxış edir. Sovet dövrünün ilk illərində belə mürəkkəb konstruksiyaların, xüsusilə inkarlıq formaları ilə qısaltdılmış şəkildə daha çox birinci, ikinci, üçüncü şəxsin təkində işləndiyi müşahidə edilir...” [5, s.246].

Göründüyü kimi, A.Əlizadənin bəhs etdiyi forma məhz “Dədə Qorqud” dünyasından gəlmiş relikt haldır.

Nəticə / Conclusion

Araşdırmamızdan belə nəticəyə gəlirik ki, dildə milliliyi ən çox qoruyub hifz edən nitq hissəsi olan feilin müxtəlif formaları “Kitabi-

Dədə Qorqud” dastanlarında intensiv şəkildə işləndiyi kimi, feil şəkillərinə də dastanda rast gəlirik. Müasir Azərbaycan dilində işlənən feil

şəkillərinin hamısı dastanda işlənir. “Kitabi-Dədə Qorqud”da işlənmiş feilin şəkil formaları

Azərbaycan dili ilə olduğu kimi, digər türk dilləri ilə də müştərəklik təşkil edir.

Ədəbiyyat / References

1. Axundov A. Seçilmiş əsərləri. 2 cildə, II c. Bakı: Elm və təhsil, 2012.
2. Axundov Ə. Azərbaycan dilçiliyində qrammatika konsepsiyasının formalaşması tarixi (feil). Bakı: Elm və təhsil, 2012.
3. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. 3 cildə, I c. Bakı: Çıraq, 1997.
4. Azərbaycan dilinin qrammatikası. Bakı: Azərb.SSR EA nəşri, 1980.
5. Azərbaycan ədəbi dili tarixi (sovet dövrü). III cild. Bakı: Elm, 1982.
6. Dəmirçizadə Ə. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının dili. Bakı: API, 1999.
7. Əlibəyzadə E. Azərbaycan dilinin tarixi. 2 cildə. I c., Bakı: Azərbaycan Tərcümə Mərkəzi, 2007.
8. Əzizov E. Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası: Dialekt sisteminin təşəkkülü və inkişafı. Dərs vəsaiti. 2-ci nəşri. Bakı: Elm və təhsil, 2016.
9. Hacıyev T. Azərbaycan ədəbi dili tarixi (Təşəkkül dövrü tədris vəsaiti). Bakı: ADU nəşri, 1976.
10. Hacıyev T. “Kitabi-Dədə Qorqud”un lüğət tərkibi haqqında / “Kitabi-Dədə Qorqud” Ensiklopediyası. 2 cildə, I c. Bakı: Yeni Nəşrlər Evi, 2000.
11. Hüseynzadə M. Müasir Azərbaycan dili. Morfologiya. III hissə. Bakı: Maarif, 1983.
12. “Kitabi-Dədə Qorqud” Ensiklopediyası: I cild. Bakı: Yeni nəşrlər, 2000.
13. Məmmədov C. Türk epik ənənəsində Dədə Qorqud. Fil.f.dok...diss. Bakı, 1995.
14. Mirzəzadə H. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı: AU nəşri, 1990.
15. Mirzəzadə H. Azərbaycan dilinin tarixi morfologiyası. Bakı: Azərbaycan Dövlət tədris-pedaqoji ədəbiyyatı nəşriyyatı, 1962.
16. Mirzəzadə H. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı, 1980.
17. Rəhimov M. Azərbaycan dilində feil şəkillərinin formalaşması tarixi. Bakı: Azərb. SSR Elmlər Akademiyası Nəşriyyatı, 1965.
18. Şirəliyev M. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. Bakı, Azərtədrisnəşr, 1962.
19. Vəliyev İ.D. Orta əsr Azərbaycan yazılı abidələrinin dilində feilin əmr şəkli / Dilçilik coğrafiyası, tarixi, dialektologiya və türk dillərinin tarixi problemləri. Elmi əsərlərin tematik məcmuəsi. Bakı: Azərbaycan Dövlət Universiteti.
20. Vəliyeva G. Azərbaycan dialektologiyası. Metodiki vəsait. Bakı: Nurlan, 2008.
21. Zeynalov F. Türk dillərində analitik yolla yaranan feil formaları. (Oğuz-səlcuq abidələri üzrə)/ Müqayisəli-tarixi türkologiyanın aktual problemləri. Bakı: Azərbaycan Dövlət Universiteti, 1984.
22. Дмитриев Н.К. Грамматика башкирского языка. М.-Л.: Издательство Академии Наук СССР, 1948.
23. Покровская Л.А. Грамматика гагаузского языка. Фонетика и морфология. М.: Наука, 1964.
24. Серебренников Б.А., Гаджиева Н.З. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. М.: Наука, 1986.
25. Сравнительная грамматика русского и туркменского языков. Фонетика и морфология. I часть. Ашхабад, 1964.
26. Татарская грамматика. Том 2. Морфология. Казань: Татарское книжное издательство, 1993.
27. Урусбиев И.Х. Спряжение глагола в карачаево-балкарском языке. Черкесск: Карачаево-Черкесское кн. изд.-во, 1963.

28. Ercilasun Ahmed B. Kutadgu Bilig Grameri. Fiil. Ankara, 1984.
29. Ergin M. Türk dil bilgisi. İstanbul: Narodna prosveta, 1967.
30. İsa Həbibbəyli. "Kitabi-Dədə Qorqud": yazılı epos və ya eposya. Bakı: Elm və təhsil, 2020.

Наклонения глагола в языке «Китаби-Деде Горгуд»

Ильхама Бабанлы

Бакинский Государственный Университет. Азербайджан.

E-mail: babanlyilhame@gmail.com

Резюме. В статье говорится об употребленных в языке «Китаби-Деде Горгуд» наклонениях глагола. Здесь подчеркивается, что категория наклонения глагола, являющаяся широко изученной в азербайджанском языкознании, и сегодня вызывает немало дискуссий. В целом, в пратюркском языке наклонения глагола были на достаточно развитом уровне. Это можно увидеть и на примере эпоса «Китаби-Деде Горгуд», где проявляются все формы данной категории. Часть этих форм употребляется в рамках норм литературного языка, в то время как остальная часть привлекает внимание исключительно в качестве диалектных фактов.

Ключевые слова: эпос «Китаби-Деде Горгуд», наклонения глагола, исследование, грамматика, тюркология, язык, письменный памятник